

A PERIFÉRIÁK LIBERALIZMUSA

Heiszler Vilmos

a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens
ELTE Bölcsészettudományi Kar Művelődéstörténeti Tanszék
heiszler@freemail.hu

A liberalizmus mint gazdasági, politikai és ideológiai rendszer a polgárosodás, az iparosodás, a modernizáció korszakának karakteristikuma. Kialakulásának színtere a kapitalizmus centruma: Északnyugat-Európa, mindeleelőtt Anglia. Innen terjedt szerteszét mindenüvé, ahol a feudális rendszer felszámolása aktuálissá vált. A feudalizmus pedig a XIX. század folyamán válságba jutott a centrumon kívül eső területeken, így Észak-, Dél- és Kelet-Európában is. Nem véletlen, hogy olyan területeket sorolunk, melyek a XVIII. században a felvilágosult abszolutizmus színterei voltak. Ugyanis nemcsak a kelet-európai abszolút monarchiák – Oroszország, Poroszország, a Habsburg Birodalom – léptek a reformok útjára, hanem Európa több más országában is megkezdtek az uralkodók vagy befolyásos miniszterek az átalakítás munkálatait. Így volt ez például Dániában, Svédországban, Portugáliában, Spanyolországban vagy a kis Toscanában. Ahol a rendi hagyományok erősebbek voltak, például az északi országokban, ott a nemesség is bekapcsolódott a folyamatba, s jelentkezett a nemzeti problematika is (például a Svédországhoz tartozó Finnországban). Általános jellemzőként azonban az abszolút uralkodói hatalom kezdeményező fellépését jelölhetjük meg, ez az, ami ez esetben is összeköti a legfejlettebb területekkel

kapcsolatban álló perifériális országokat (a periféria–félperiféria kérdését most zárójelbe tesszük). Az uralkodói hatalom partnere, illetve ellenlábasa ebben a folyamatban pedig az igazgatási apparátus (a hivatalnokréteg), a nemesi osztály, s a kettő kombinációját leképező hadsereg lehetett. Az itt felsorolt társadalmi aktorok lettek a perifériális övezetben a liberalizmus hordozói is.

A periféria felrajzolásánál nem feledkezhetünk meg a gyarmatosítás következtében az Európához szoros szálakkal fűződő amerikai területekről sem: Latin-Amerikában a spanyol és portugál monarchiák felvilágosult abszolutizmusa, Észak-Amerikában az angol típusú önkormányzati rendszer teremtett az európai viszonyokhoz hasonló feltételeket, egyúttal reprodukálva a centrum–periféria kapcsolatot is.

I.

A liberalizmus társadalmi bázisa a tárgyalt régiókra jellemző felvilágosult abszolutizmusok szerkezetének megfelelően alakult: az érintett államok centrumhoz közelebb eső, önmagukon belül központi vidékein (a szűkebb Ausztria, Poroszország nyugati részei, Észak-Spanyolország, Toscana, Savoya) elsősorban a hivatalnoki és a tulajdonos polgári réteg az, amely a felvilágosodás lelkes híveként

a liberalizmus bázisát is adja. A központtól lazább függésben lévő területeken (Magyarország, Lengyelország, Szicília, latin-amerikai gyarmatok) a helyi, agrárszférában tevékenykedő nemesi réteg lesz a liberális eszmék hordozója és megvalósítója. Mi ennek az oka?

Anélkül, hogy az ökonomizmus bűnébe akarnánk esni, a gazdaságban kell az okot keresnünk. A centrumban kibontakozó ipari forradalom drámai módon fokozta a keresletet az agrártermékek iránt, s a már a korai újkorban kialakult munkamegosztás következtében a perifériáknak a centrumhoz legközelebb eső vidékein ez a mezőgazdaság fellendülését indukálta – a jól bejártott és olcsó tengeri szállítás pedig Amerika agrártermelőit is kedvező helyzetbe hozta. Így az egyre inkább piacra termelő birtokos osztály a liberális közgazdászok által kidolgozott szabadkereskedelmi elmélet (és persze gyakorlat) elkötelezett hívévé vált, s szembefordult a mégoly felvilágosult abszolútizmusok pénzügyi szempontok által diktált vámtató, de gyakran (pl. Dél-Amerikában) még monopóliumokat is őrző gazdaságpolitikájával. Így lettek a gabonatermelő magyar és szicíliai latifundiumok földesurai, vagy a trópusi ültetvényeken élelmiszert és ipari növényeket egyaránt termesztő kreol ültetvényesek fogékonyak az angol szabadkereskedelmi iskolán keresztül a liberális koreszmékre is. A spanyol korona kereskedelmi monopóliumával szemben a szabadkereskedelemben érdekelt liberális mintaállam, Anglia a latin-amerikai államoknak nemcsak kereskedelmi partnere lett, hanem az 1810–1825 között kivívott függetlenségük hatékony nagyhatalmi támogatója is.

Sajátos színtere volt a liberálisok aktivitásának a perifériákon az az intézmény, mely nem éppen szabadságközpontúságáról ismert: a hadsereg. Elsősorban a mediterrán országok-

ra volt ez jellemző: az 1820-as évek elején Portugáliában, Spanyolországban, Nápolyban, Piemontban törek ki katonai felkelések, melyek alkotmányos követeléseket tűztek zászlajukra. De kirobbantak katonai mozgalmak a szabadság jegyében hidegebb égtájakon is: 1825-ben a dekabristák szeptérvári puccs kísérelte, 1830-ban pedig a kongresszusi királyság lengyel hadseregének lázadása rázta meg a cári birodalmat. A katonai réteg forradalmi hajlandósága ezeken a vidékeken hosszabb időtartamon át is érvényesült: a katonatanácsok szerepe az 1917-es orosz forradalmakban közismert, s a Salazar-diktatúrát 1974-ben a portugál hadsereg lázadása döntötte meg, lehetővé téve a demokratikus rendszer bevezetését (s ne feledkezzünk meg az 1910-es köztársasági fordulat katonai háttéréről sem). Az 1908-ban az alkotmányt helyreállító ifjútörök forradalmat is ide sorolhatjuk a fiatal tisztek szervezetének vezető szerepe miatt, s a bulgáriai Zveno-szövetség tevékenysége a II. világháborút közvetlenül követő években is hasonló jelleggel indult a hadsereg tisztikárában.

II.

Egyház és állam kapcsolata a perifériákon a problémakör egyik alapkérdését képezte. A felvilágosult abszolútizmusok – igazodva a kor racionalizmusához és haszonelvűségéhez (utilitarizmus) – az egyházat az állam által megvalósítandó közjó egyik eszközeként szemlélték, s ennek függvényében határozták meg szerepét. A protestáns államokban (skandináv államok, Poroszország) ez nem jelentett problémát, s az ortodox Oroszországban sem képezhetett a pravoszláv egyház az államtól független tényezőt. Más volt a helyzet a katolikus államokban (Ausztria, Spanyolország, Portugália, itáliai államok): itt az egyház és az uralkodó kapcsolata jóval árnyaltabb volt, a köl-

csönös egymásra utaltság mellett is a katolikus egyház magát önálló tényezőként szemlélte. Ugyanakkor a felvilágosodás híveinek szemében a katolikus egyház a haladás egyik fő kérekkötője volt. Létrejött tehát az érdekszövetség a hatalma kiteljesítésére törekvő uralkodói hatalom és a felvilágosodás képviselői között: a katolikus Európában az egyházat az állam felügyelete alá helyező rendeletek sora születt, s a katolikus nagyhatalmak a Vatikánnál elérték a jezsuita rend feloszlatását is (1773).

Érdekes módon mindez a dél-amerikai gyarmatokon járt a legerősebb társadalmi hatással. A katolikus egyház és a gyarmatosító hatalom kapcsolata hűvösebbé vált: a jezsuiták Brazília és Paraguay határvidéki ültetvényein kiépített, falansztert példázó indiántelegeit a spanyol és a portugál gyarmatosító hatalom együttműködve számolta fel, s a katolicizmus ezek után Latin-Amerikában erősebben támaszkodik a társadalomra, s érzékenyebb a társadalmi reform kérdéseire. Ugyanakkor kialakult a helyi kreol vezető rétegben a konkurencia érzete az ültetvényes gazdálkodását veszélyeztető katolikus egyházzal szemben, s ez erősítette fogékonyságukat a felvilágosodás antiklerikális vonulata iránt, megalapozva a radikális liberalizmus latin-amerikai pozícióit.

A gyarmattartó anyaországokban, Spanyolországban és Portugáliában a napóleoni hódítás veszélye miatt helyreállt a dinasztiai és az egyház szövetsége, s a dinasztiaellenes mozgalmak ennek következtében az Ibériai-félszigeten együtt jártak a radikális antiklerikalizmussal. Mindez nagyjában-egészében érvényes az erős spanyol hatás alatt álló nápolyi-szicíliai kettős királyságra is. Az olasz egység létrejötté után a pápai államot és székvárosát, Rómát elfoglaló II. Viktor Emánuel király a kiátkozás sorsára jutott, s a pápa megtiltotta

a hithű olasz katolikusoknak az aktív politikai tevékenységet, így itt a nemzeti dinasztia és az egyház egymás ellenfeleivé lettek hosszú évtizedekre. A kérdést véglegesen az 1929-es lateráni szerződés rendezte, de a viszony hűvöségét mi sem jellemzi jobban, mint az a tény, hogy az államformáról döntő 1946-os népszavazáson az egyház és a kereszténydemokrácia nem állt ki a királyság intézménye mellett. A katolikus egyház Magyarországon sem számított nemzeti intézménynek, s az egyre konzervatívabbá váló magyarországi szabadelvűek utolsó nagy liberális fellángolását éppen az 1894-es egyházpolitikai reformok hozták, melyek lazítottak egyház és állam kapcsolatain.

Lengyelországban viszont a katolikus egyház nemzeti intézménynek számított, s megkönnyítette ezt az a tény, hogy a porosz/német és az orosz uralom alatt álló területeken a katolicizmus gyanús elemnek számított a hatóságok szemében – így a lengyel liberálisokban fel sem vetődött az antiklerikalizmus gondolata. A cseh liberálisokra inkább a közböbbség volt jellemző e területen: a cseh hazafiúi ideálban a katolicizmusnak nem volt helye a huszita hagyományok nemzetformáló ereje miatt, akkor sem, ha a lakosság túlnyomó része a XVII. sz.-ban rekatolizált a Habsburgok keménykezű ellenreformációja alatt. Az osztrák-németeknél katolicizmus és nemzeti érzés sokáig ellentétben állt egymással: a katolicizmus a protestáns többségű Német Birodalommal szemben az osztrák különállás támasza volt, s csak 1945 után jött létre közeledés az osztrák katolicizmus és a liberálisok között az osztrák Néppárt keretei között.

III.

Perifériális sétánkat napjainkban befejezve azt látjuk, hogy az a neoliberais reneszánsz, ami a 80-as éveket jellemezte, Kelet-Közép-Euró-

pában is hatott. A válságba jutott államszocialista rendszerek uralkodó elitjének világra nyitott része nyitott volt az egyéni kezdeményezést és felelősséget hirdető neoliberális eszmékre is, és a nómenklatúrán belül is mozgások indultak, melyek fő célja a kollektívan birtokolt köztulajdon magánvagyonná, klaszszikus polgári tulajdonná való konvertálása volt. A motívumok nagyon emlékeztetnek a XIX. századi nemesség indítóokaira, Széchenyi ősiség miatt keletkezett reformhajlandóságára. A közép-kelet-európai elit felismerte, hogy a polgári jogállam keretei között tudhatja leginkább biztonságban újonnan szerzett tulajdonát, ezért nemcsak a gazdasági, hanem a politikai liberalizmust is készségesen fogadta. Ennek köszönhető az átmenet kritikus időszakának súrlódásmentessége (hasonlítunk csak össze 1988–1990 korszakának politikai hangnemét napjainkkal!). A 80-as évek végén még nagy volt a politikai tét, senki sem tudhatta, milyen erősek is a visszarendeződés hívei – ezért nagy volt az együttműködési hajlam az állampárt reformszárnya, a reformista értelmiség és az ellenzéki csoportok között. Mivel a kommunista diktatúrában a szabadság területén volt a legnagyobb deficit, a liberalizmus értékei szélesebb rétegek számára is szimpatikusak voltak. A liberalizmus azért is szavahihetőnek tűnt, mert olyan eszmeáramlat volt, melyet a kommunisták soha

nem próbáltak betagolni saját politikai táborukba és szellemi holdudvarukba, szemben a különböző népfrontokban és kulturális-tudományos intézményekben diszkreditált nemzeti, népi, keresztény és szociáldemokrata irányzatokkal. Ezért egy történelmi pillanatra úgy látszott, hogy a frissen demokratisztált kelet-közép-európai országokban a liberalizmus előtt komoly távlatok nyílnak, hegemon szerepre is gondolhat.

Mindez nem így alakult, legalábbis ami a közvetlen politikát illeti. A rendszerváltó csoportok lassan kikopnak a politikából, vagy legalábbis komoly létharcot vívnak. A liberalizmus történelmi teljesítménye azonban tagadhatatlan, s amit az átmenet során alkottak, az maradandó. Eszméik pedig hatnak a liberális pártkereteken kívül is: a világ gyors ütemű változásaival lépést tartó gazdasági, politikai és kulturális tényezők nem nélkülözhetik az egyéni jog és felelősség kategóriáit hangsúlyozó szellemi hátországot. A globalizáció, az eddig egymástól elválasztott világrészek új közlekedési és kommunikációs eszközök általi közeledése új konfliktusokat, új helyzeteket vet fel. S lehet, hogy nem is olyan sok idő múlva a centrumok, fél- és egész perifériák is máshova kerülnek.

Kulcsszavak: *liberalizmus, perifériák, politikatörténet, Európa, gyarmatok*

IRODALOM

- Hobsbawm, Eric J. (1974): *Primitív lázadók*. Kossuth, Budapest
- Janowski, Maciej (1999): Kecskék és tokhalak. A kelet-közép-európai liberalizmus sajátosságai a francia forradalom és az I. világháború között. *Aetas*. 1–2.
- Szabó Miklós (2001): Nemesi és polgári liberalizmus. in: Lackó Miklós (szerk.): *Filozófia és kultúra*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest

- Harsányi Iván (1998): A spanyol liberalizmus útja. *Múltunk*. 3–4.
- Anderle Ádám (1990a): Elmaradottság-tudat és modernizációs ambíciók Latin-Amerikában. *Világtörténet*. 2.
- Anderle Ádám (1990b): Forradalom a centrumban – felkelés a periférián? A korai polgári forradalmak kora. *Acta Historica Universitatis Szegediniensis*. 91.